

Heimat heute: Reflexionen und Perspektiven

Verlag colloquium - 26-27 november 2010 (Dresden)

Eind vorig jaar vond in Dresden (Duitsland) het tweedaagse colloquium ‘Heimat heute. Reflexionen und Perspektiven’ plaats. Op deze bijeenkomst in het *Deutsche Hygiene-Museum* stond de vraag centraal hoe we de dag van vandaag omgaan met begrippen als ‘Heimat / heem’, ‘geografische eigenheid’, ‘lokale traditie’... Op het programma stonden bijdragen en discussies over hoe invulling kan gegeven worden aan deze begrippen in het licht van maatschappelijke ontwikkelingen zoals globalisering en mobiliteit. Aangezien deze discussies ook bijzonder relevant konden zijn voor de Vlaamse heemkundige sector, was Heemkunde Vlaanderen aanwezig op deze studietweedaagse.

Het colloquium werd georganiseerd door het Instituut voor Saksische Geschiedenis en Volkskunde (ISGV), in samenwerking met onder meer de Konrad Adenauerstichting. De verrekijker op de aankondiging maakte alvast de doelstellingen van het colloquium duidelijk: men wilde op zoek gaan naar nieuwe horizons en interessante perspectieven voor het begrip ‘Heimat’.

De idee van de Heimat is moeilijk te definiëren. De Heimat is niet als afgebakend gebied aan te wijzen. Het begrip verwijst eerder naar alle levensomstandigheden waarmee een persoon binding voelt,

onder meer omdat hij of zij er(mee) is opgegroeid. Het duidt dus niet zozeer een concrete plek aan, maar eerder een emotionele band met een bepaald gebied, en omvat in die zin ook personen en immateriële elementen.

In een recente bijdrage in ‘De Morgen’ omschreef de Nederlandse auteur Marc Reugebrink het begrip op een treffende manier:

“Het woord (*Heimat, tv*) is niet goed te vertalen. Het heeft ook niet werkelijk een passend synoniem. ‘Geboortegrond’ komt in de buurt, maar beperkt het te veel tot een geografische plek. Het gaat om omgeving in de ruimste zin van het woord: dat is de plek, het landschap, maar ook de mensen, de specifieke gemeenschap waarbinnen je opgroeit. Het gaat om wat je te weten komt nog voordat je over taal beschikt, over wat je letterlijk met de paplepel is ingegoten en wat bepalend is voor je gevoel van vertrouwen, van geluk, van schoonheid en veiligheid – alles wat bepalend is bij de vorming van je identiteit. Taal dus ook, moedertaal, en dat in zijn kleinste nuances, in dat wat bij vertaling verloren gaat, zelfs als het daarbij gaat om een ‘vertaling’ van het Nederlands in het Vlaams en vice versa.”
“Het is kortom alles waarnaar je heimwee voelt op die momenten dat je de werking van de tijd aan den lijve ervaart, alles wat je verbindt met de plek waar die tijd is beginnen te lopen, ook al is er op zich niets wat je ertoe zou kunnen brengen naar die plek terug te keren om er opnieuw te gaan wonen (ik moet er niet aan denken!). Het gaat om wat je terugwijst naar wat niet (meer) bestaat, niet terugkomt, maar waaruit je desalniettemin bent opgetrokken.” [...]

Heimwee van een valse Belg. Waarom Marc Reugebrink onmogelijk ooit echt Nederlander af kan zijn. De Morgen – 9 maart 2011

De Heimat is altijd een belangrijk concept geweest in de Duitse cultuur, niet alleen tijdens de Romantiek, maar zeker ook nog in recentere perioden. Ondanks maatschappelijke ontwikkelingen zoals globalisering en mobiliteit, lijkt het thema niet aan belang te hebben ingeboet. Integendeel, de Heimat, geworteld in kunst en cultuur, lijkt tegenwoordig zelfs belangrijker dan ooit.

Sabine von Schorlemer, deelstaatminister voor Wetenschap en Kunst, erkende deze situatie in haar welkomstwoord. In de deelstaat Saksen, een regio met een hoge urbanisatiegraad, draagt het industriële erfgoed bijvoorbeeld sterk bij tot het kader van de culturele ervaringen en de identiteit van de inwoners. Deze situatie biedt volgens von Schorlemer veel mogelijkheden. Het doel van het Saksische cultuurbeleid is dan ook om te komen tot een 'integratief' Heimat-begrip, waarbij erfgoed ertoe bijdraagt dat iedereen zich thuisvoelt en een gevoel voor Heimat ontwikkelt.

Volgens professor Manfred Seifert (ISGV) is het moderne Heimatbegrip te vatten aan de hand van drie grondslagen:

1. De geografische ruimte: dit aspect is diep geworteld en nauwelijks aan verandering onderhevig. Het manifesteert zich in een verlangen naar vertrouwdheid: hoe meer de mens zich herkent in de geografische ruimte waar hij zich bevindt, hoe sterker zijn identificatie is. Het gaat hierbij echter ook om de immateriële aspecten van deze geografische ruimte.
2. De verankering in de sociale context: dit is een maatschappelijk gegeven, dat gekenmerkt wordt door activiteit en dynamische ontwikkeling. Hierbij streeft de mens naar het toebehoren aan een gemeenschapsgevoel. Dit aspect is subjectiever, soms ook sterk emotioneel gekleurd en meer aan veranderingen onderhevig. Nu het samenleven op een specifieke plaats vaak niet meer bepalend is, verliest de Heimat zijn concrete binding aan de geografische ruimte. Dit resulteert in het ontstaan van "Überörtlichen Wir-landschaften".
3. Het antropologische aspect: Heimat behoort tot de menselijke emoties en verlangens. Het

gaat om een persoonlijke verworteling, dit in harmonie met de lokale geografische ruimte. Het verlangen naar de Heimat moet daarbij niet enkel gezien worden als een soort menselijke compensatie, maar evenzeer als het streven naar een utopisch ideaal.

In de 19de eeuw was Heimat voornamelijk een territoraal en conservatief gegeven. Het had toen hoofdzakelijk te maken met ‘afgrenzing’, waarbij het organisme werd ‘ingevoegd’ in de (dorpse en landelijke) Heimat. In de loop van de 20ste eeuw werd het begrip meer en meer opgenomen in het algemene publieke discours, maar het kreeg daarvoor ook meerdere betekenislagen.

Karen Joisten, professor filosofie aan de Universiteit van Mainz, schetste daarom eerst de historische evolutie van het begrip Heimat.

Heimat is etymologisch een uitbreiding van ‘Heim’, een woord met positieve connotatie dat oorspronkelijk ‘plaats, bezit’ betekende en later ‘huis’. Geleidelijk aan werd het een juridisch-politiek geladen begrip, waarbij het ‘Heimatrecht’ zich bekommerde om vagebonden en bedelaars. In tijden van industrialisering verhuisde de armoede en de ellende naar de stad, met het ontstaan van ‘heimwee’ als gevolg. De economische verbetering na de Tweede Wereldoorlog zorgde voor een stijgende mobiliteit, waardoor er steeds minder plaats was voor Heimat. De ‘Heimatkunde’ werd eerder beschouwd als een verenging van de geschiedenis en kreeg in die context de nodige kritiek.

Tijdens de jaren 1970 werd men zich meer en meer bewust van de negatieve elementen van de economische groei, een bewustzijn dat zich vertaalde in een vaak nostalgische zoektocht naar authenticiteit. Daarnaast kreeg het begrip ook geleidelijk een meer progressieve component, waarbij het werd beschouwd als een positief-utopisch streven. Ze is voor de moderne mens niet of nauwelijks bereikbaar, maar het begrip kan toch een zin hebben.

Historisch gezien heeft het begrip dus geen unieke betekenis. In het begin van de 21ste eeuw ziet filosofe Joisten een verdere evolutie naar meer openheid. Er is een geestelijke horizonverbreding nodig: “wanneer men enkel de eigen Heimat kent, leidt dit tot provincialisme.” Volgens Joisten ontstaat Heimat als men zichzelf begrijpt als “Heimatliches Wesen”, wiens zijn en handelen voortdurend wordt (her)bepaald door dynamische relaties. Ze gelooft dat er enkel een Heimatsontwikkeling mogelijk is wanneer de mens zowel het bewaren van de traditie

erkent als openstaat voor innovatie. Ook volgens professor Winfried Müller (ISGV) heeft men in dit verband meer en meer te maken met ‘Beheimatung’, het toebehoren aan een bepaald territorium waaraan identiteit en geborgenheid wordt ontleend. Het begrip heeft zo te maken met mobiliteit en kan een argument zijn voor twee verschillende ideeën: socialisatie en exclusie.

“De multiculturele samenleving maakt ook de vraag naar onze roots prangender. Op een positieve manier maakt ze ons bewust van de complexiteit van de vraag waar we vandaan komen en wat ‘thuis’ is. Op een negatieve manier leidt ze tot nationalisme, het krampachtig vasthouden aan een oude identiteit.”

Cultuursocioloog Sarah Bracke (K.U.Leuven) in Weekend Knack - 15 december 2010

Concreet werd het colloquium ingevuld aan de hand van vier thema’s:

- De geografische ruimte: cultuurlandschap en architectuur
- De maatschappelijke ruimte: regionale cultuur, migranten
- Kunst en cultuur: film, literatuur
- Cultuur en economie: marketing, regionaal ondernemen

In een eerste thematische bijdrage ging Hermann Kokenge (T.U.Dresden) in op het cultuurlandschap als karakteristiek voorbeeld van de geografische invulling van het Heimatbegrip. Anders dan het begrip ‘landschap’ kan het cultuurlandschap in de eerste plaats beschouwd worden als het spiegelbeeld van de gemeenschap en het landgebruik van de mens. In vroegere eeuwen was het landschap een platform om (imaginaire) ideeën in scène te zetten, zoals bij de barokke realisaties in Versailles. Door de terugloop van de landbouw en de opkomst van de industrie werd men in de 20ste eeuw geconfronteerd met een nivellering van de verschillende vormen van cultuurlandschap. Het cultuurlandschap evolueerde naar grotere vlakken, die minder gestructureerd werden opgedeeld. De gelede structuur, die eeuwenlang typisch was geweest voor het cultuurlandschap, verdween stilaan. Bezorgd om die evolutie gingen de beschermers van natuur en Heimat zich meer en meer bekommeren om de es-

Grün ist die Heide

Sonja Ziemann Rudolf Prack
Maria Holst Willy Fritsch Hans Stüwe

LUDWIG SCHMITZ · KURT REIMANN · JOSEF SIEBER
OTTO REBUHR · OSKAR SIMA *mit* **Hans Richter**

REGIE: HANS DEPPE

PRODUKTIONSLEITUNG : KURT ULRICH · KAMERA : KURT SCHULZ

BUCH : BOBBY FLÜTHGE · MUSIK : ALFRED STRASSER

Ein Farbfilm der BEROLINA im GLORIA-FILMVERLEIH
BEVACOLOR HERGESTELLT NACH AGFA UND GEVAERTPATENTEN

thetische aspecten van het cultuurlandschap. In de praktijk blijkt echter dat cultuurlandschappen enkel door wettelijke beperkingen kunnen worden bewaard.

Ook de verhouding tussen stad en platteland is van groot belang voor de perceptie van het cultuurlandschap. Het onderscheid tussen beide vervaagt echter geleidelijk aan. Een interessante evolutie in Duitsland is in dit verband het ontstaan van zogenaamde ‘Zwischenstädte’ in het Ruhrgebied, een soort hybride, semi-urbane wijken zonder stedelijke cultuur. Anderzijds maakt het landschap vaak ook deel uit van de stedelijke ruimte. Of zijn zogenaamde ‘stadslandschappen’ toch eerder een eufemisme om een gebrek aan visie in de ruimtelijke ordening te verbergen? Terwijl het cultuurlandschap vroeger een thema was voor historici en natuurbeschermers, is het nu een vaste waarde geworden binnen de ruimtelijke ordening. Dit leidt vaak tot een erg pragmatische benadering van het cultuurlandschap, dat meer en meer onder druk komt te staan. Toch blijft het cultuurlandschap volgens Kokenge een belangrijke factor voor het bepalen van de identiteit, en moet er zodoende verantwoordelijk worden omgegaan met het waardevolle landschap.

Architect Hans Grassman gaf vervolgens een interessant overzicht van de rol die architectuur kan spelen als bemiddelaar tussen traditie en moderne maatschappij. Hij illustreerde dit aan de hand van enkele realisaties van zijn architectenbureau Baum-schlager – Eberle, die zich voornamelijk in de regio Vorarlberg situeren. De stijl van de gebouwen wortelt nog gedeeltelijk in de regionale traditie, door bijvoorbeeld gebruik te maken van houtbouw, maar de architecten kiezen toch voluit voor een moderne visie op architectuur, met aandacht voor aspecten als duurzaamheid. Volgens de visie van het architectenbureau moeten gebouwen in de eerste plaats identiteit scheppen. Het refereren naar de traditie in de architectuur zorgt voor een zekere mate van vertrouwdheid en zekerheid.

In de sessie over de maatschappelijke ruimte stelde etnologue Elka Tschernokoshewa (Sorbisch Instituut, Bautzen) zich de vraag “hoeveel Heimat de mens nodig heeft”. Ze trachtte die vraag te beantwoorden aan de hand van het voorbeeld van het ‘Osterreiten’, een traditionele paardenprocessie in de Duitse stad Bautzen. Deze processie vindt jaarlijks plaats op Pasen, en is gekoppeld aan een traditioneel gebruik om paaseieren te beschilderen.

Deze gebruiken stammen uit de traditie van de Sorben, een kleine west-Slavische bevolkingsgroep in het oosten van Duitsland.

Tschernokoshewa stelde in haar onderzoek echter vast dat de term ‘Heimat’ voor een nationale minderheid als de Sorben veel sneller en gemakkelijker wordt gebruikt dan voor andere groepen van de bevolking. Het focussen op de traditie van het Osterreiten bij de Sorben leidt tot een te veralgemeend beeld van de minderheid. De perceptie wordt zo gecreëerd dat de bevolkingsgroep leeft in een aparte, weinig dynamische wereld. Nochtans blijkt de gemeenschap die deze gebruiken in stand houdt, bij nader inzicht veel diverser dan dit beeld doet vermoeden.

De etnologue stelde erg veel differentiëring vast in de manier waarop de tradities binnen de groep worden toegeëigend. De etnische component is slechts één van veel componenten, naast bijvoorbeeld leeftijd, sociale status, levenswijze, beroep, geslacht... Ze spreekt dan ook over de “Sorbische Heimat im Plural”. Zoals een hybride auto met twee soorten energie werkt, kunnen ook minderheden hybride zijn, met verschillende culturele registers. Het heeft dan ook geen zin om te spreken over de Sorbische cultuur zonder de betrekkingen met de Duitse cultuur te bekijken. Ook de gebruiken zelf zijn niet statisch, en evolueren doorheen de tijd. Zo werd op een bepaalde plaats zelfs een nieuw gebruik gecreëerd waarbij ook vrouwen meerijden in de processie.

Aansluitend besprak etnologue Katja Illgen de situatie bij de Vietnamese bevolkingsgroep in Duitsland. In Duitsland wonen zo’n 100.000 Vietnamezen, en in deelstaat Saksen vormen ze met bijna 11 procent zelfs de grootste groep buitenlanders. De meesten kwamen onder het DDR-regime naar Oost-Duitsland, en velen keerden na de ‘Wende’ terug naar hun thuisland. Illgen onderzocht de mate waarin deze bevolkingsgroep zich identificeert met Duitsland. Daarbij stelde ze interessante gelijkenissen, maar ook veel verschillen vast, bijvoorbeeld op het vlak van arbeidsethos, opvoedingssysteem, vrijetijdsbesteding, manier van wonen en het gebruik van statussymbolen. Ook het belang van de taal (“Sprache is Heimat”) kwam aan bod. Zo stelde Illgen bij een bezoek aan Vietnam vast dat sommige Vietnamezen nog hun Duitse dialect spraken.

In de laatste sessies van het colloquium werd geprobeerd om het begrip Heimat wat dichterbij de praktijk te brengen. Zo presenteerden schrijver Andreas Maier en filmregisseur Volker Koepp een aantal relevante fragmenten uit hun eigen werk. Vervolgens gingen ze kort met elkaar in discussie over het gebruik van de idee Heimat in film en literatuur, waarbij ze onder meer waarschuwden voor een te intellectualistische invulling van het begrip door kunstenaars. Hoewel de gloriejaren van de klassieke 'Heimatfilm' intussen al enige tijd achter de rug zijn, is het genre allerm minst verdwenen. Zo blijven de Heimatfilmfestivals in Oostenrijk, Zwitserland en Duitsland nog erg populair.

Als afsluiter van het colloquium werd ten slotte ook nog kort ingegaan op de economische aspecten die samenhangen met het Heimatbegrip. Net als bij de architectuur hebben ook bijvoorbeeld lokale ondernemers en de toeristische sector er baat bij om een goede balans te vinden tussen traditie en innovatie. Zo presenteert de Duitse deelstaat Beieren zich in haar marketing naar de internationale gemeenschap onder het motto 'Laptop und Lederhosen', waarmee ze duidelijk wil maken dat het investeren in hoogtechnologische bedrijven gepaard gaat met aandacht voor de eigen cultuur en taal. De initiatiefnemers van het colloquium 'Heimat heute' kozen ervoor om het moeilijk te vatten begrip Heimat te benaderen als een dynamisch product, dat positief en toekomstgericht is. Daar slaagden ze ook gedeeltelijk in, hoewel de discussies tijdens de studietweedaagse vaak op een erg abstract en academisch niveau bleven. In ieder geval maakte het colloquium duidelijk dat het begrip Heimat in de 21ste eeuw niet aan relevantie heeft verloren, integendeel, maar dat de invulling ervan radicale veranderingen heeft ondergaan door de snelle

maatschappelijke ontwikkelingen. Als dynamisch product van de postmoderne identiteitsconstructie kan het Heimatgevoel echter een stabiliserend element zijn in een steeds groter wordende diversiteit.

“Heimat ist nicht Ort. Heimat ist Utopie.”
Bernhard Schlink (2008)